

Інна Гончар

КОНЦЕПЦІЯ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ К. ВЕНТЦЕЛЯ: ФІЛОСОФСЬКИЙ ТА ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Однією з важливих складових освітніх процесів є моральне виховання підростаючого покоління, яке протягом століть розглядалося як центральна ланка формування особистості. Однак особливої актуальності це питання почало набувати у працях учених кінця XIX – початку XX століття. Гонитва за ринками збуту, розвиток капіталістичного виробництва, класова боротьба, агресивна зовнішня політика держави, розвиток мілітаризму, шовінізму та націоналізму – все це ускладнювало, а також ставило нові вимоги до формування високоморальної особистості.

Характерною особливістю розробки концепції морального виховання було те, що вона відбувалася не тільки в межах педагогічної науки, а й привертала увагу людей мистецтва, духовенства, філософів, психологів, соціологів, серед яких можна назвати: М. Бердяєва, І. Горбунова-Посадова, М. Дебольського, В. Зеньковського, М. Кареева, С. Русову, І. Сікорського, Л. Толстого, І. Франка, Я. Чепігу та інших. З-поміж педагогів, які досліджували питання моралі, особливе місце належить Костянтину Миколайовичу Вентцелю (1857–1947) – видатному російському педагогу, філософу, громадському діячеві. Він залишив по собі пам'ять як один із засновників Комісії з організації сімейних шкіл, член Товариства філософії і психології, член Педагогічного товариства при Московському університеті та голова Комісії з морального виховання, як автор закладу експериментального типу – «Будинку вільної дитини» та однієї із перших у світі Декларації прав дитини, як фундатор нового напрямку педагогічної науки – космічної педагогіки. Спадщина видатного діяча репрезентує його вагомий внесок у розвиток теорії та практики виховання. Звернення до постаті К. Вентцеля насамперед зумовлене його непересічною роллю в розробці основних засад морального виховання, ідеї якого неоднозначно сприймалися його сучасниками. Власне, наявні у творчій спадщині вченого ідеї та концепції й сьогодні не втрачають своєї актуальності.

Історіографічний огляд показав, що вивченню персоналії К. Вентцеля присвячені праці М. Богуславського, С. Єгорова, Г. Корнетова, М. Стеклова та ін. Крім того, філософсько-антропологічні погляди К. Вентцеля розглянуті в дисертаційному дослідженні І. Гелашвілі, ідеї

космічної педагогіки – в роботі І. Пушкіної, гуманістичні основи виховання – в дослідженнях Г. Репіної, О. Кудрицької та ін. До аналізу філософських і психолого-педагогічних положень вченого зверталися: Л. Ворошилова, Н. Самойліченко, Т. Толмачова та ін. Однак залишаються недостатньо глибоко вивченими погляди К. Вентцеля щодо проблеми морального виховання особистості. До цього часу не визначено філософське підґрунтя та педагогічний контекст поглядів вченого на зазначену проблему.

Мета статті – визначити й розкрити філософське підґрунтя та педагогічний контекст концепції морального виховання К. Вентцеля.

Усвідомлюючи важливість та необхідність вирішення питання морального виховання, його глибинність та актуальність, К. Вентцель приділив не один десяток років розробці зазначеного аспекту педагогічної науки. Він добре розумів, що сформувані у людині моральні прагнення, зробити її невтомним борцем за моральні ідеали, «...щоб усе життя її служило живим втіленням цього ідеалу – найскладніша і в той же час найнеобхідніша справа у сфері виховання та навчання» [1, с. 1]. Педагог не заперечував важливості та необхідності фізичного і розумового виховання, проте визначав їх як другорядне завдання, яке по відношенню до морального грає суто «службову» роль. Така думка провокувала вченого у своїх працях говорити про недостатність як теоретичного вивчення, так і практичного застосування нових підходів у сфері морального виховання. Тому розробка вищезазначеного питання стала важливим напрямом наукового пошуку вченого.

Концепцію моралі К. Вентцеля можна розділити на два аспекти – філософський та педагогічний, які виявляються синтезом ідей видатних філософів, психологів та соціологів різних часів і різних країн Європи: етико-філософського вчення моралі життя Ж.-М. Гюйо; системи моральної свідомості Л. Вольтмана; теорії еволюції Г. Спенсера, А. Фур'є; процесу формування життя Г. Фехнера, Й. Петцольда; етичного вчення гедонізму Аристиппа, утилітаризму П. Гефдінга, етики категоричного імперативу І. Канта; вчення про волю і свободу волі Ф. Ніцше, В. Вундта та ін.

Вивчення творчої спадщини К. Вентцеля дало змогу виокремити поняття та положення,

які мають стрижневе значення у побудові його концепції моралі. Домінуючою науково-філософською ідеєю вчення є розвинені у людини три взаємозумовлені складові: воля, цілі, гармонія.

Педагог стверджував, що всі явища психічного життя – відчуття, уявлення та поняття – або продукт діяльності, або матеріал для діяльності волі. Тому концепція моралі К. Вентцеля насамперед побудована на природі волі. Намагаючись детально дослідити вольові процеси, педагог ще у 1888 році приступив до розробки означеної проблеми. Спираючись на дослідження, здійснені в межах психологічної науки, та вивчаючи процес виникнення волі, вчений розрізняв її значення у широкому і вузькому розумінні слова. Говорячи про волю у широкому сенсі, К. Вентцель висловлював переконання у тому, що не існує жодного акту психічної діяльності без участі волі: «Всюди, де свідомість не знаходиться у пасивному стані, всюди, де вона певним чином самостійно реагує на зовнішні подразники, ми маємо право говорити про волю» [2, с. 318–319]. Характеризуючи волю у вузькому розумінні слова, вчений вважав її свідомою діяльністю, в основі якої лежать цілі людини, які вона собі ставить. Відповідно, будь-які дії людини можна віднести до категорії моральних у тому випадку, якщо в їх основі знаходиться свідомо вольова діяльність.

Вчення про цілі постають у концепції К. Вентцеля ще одним важливим компонентом моралі. Педагог наполягав на тому, що основним питанням у сфері етики або науки про мораль є питання про найвищі цілі людських дій, які він розумів з одного боку як ідеальні вимоги, які воля ставить собі, а з іншого – як обов'язки, які покладаються на людину.

У статтях «Общий очерк учения о нравственности» (1902) та «Основные задачи нравственного воспитания» (1896) К. Вентцель репрезентував систему цілей, розмежувавши їх на дві категорії: індивідуальні та соціальні. У межах цілей індивідуального характеру вчений на перше місце ставив самозбереження: «Щоб мати можливість робити будь-що для себе чи для інших, насамперед необхідно існувати і бути спроможним захистити своє життя від ворожих впливів» [1, с. 23]. Друга за вагомістю ціль індивідуального характеру – примноження власного щастя. К. Вентцель висловлював своє глибоке переконання у тому, що щастя є стимулом для духовних, моральних вчинків: «Коли ми безмежно щасливі, то нам хочеться зробити щасливим увесь світ, усі люди нам здаються братами, кожного ми хочемо обійняти від надлишку почуттів у своєму серці і зробити для нього щось хороше» [1, с. 27]. Третя окреслена педагогом ціль, предметом якої є самовдосконалення та розвиток особистості, посідає особливе місце у системі індиві-

дуальних цілей К. Вентцеля. Вчений надавав їй вагомого значення, оскільки вважав, що вона є однією із складових досягнення другої цілі – примноження щастя. Крім того, педагог був переконаний, що ця група цілей виконує стимулюючу функцію, дає можливість людині еволюціонувати, що робить її актуальною протягом усього життя.

Характеризуючи цілі, які мають соціальний характер, К. Вентцель за аналогією з індивідуальними цілями виділяє у них три групи: сприяння збереженню інших, принесення щастя іншим, удосконалення та розвиток оточуючих. Однак, наповнивши їх аналогічними цілями, завданнями та змістом, педагог, ускладнюючи структуру, виокремлює підгрупи за принципом від найменшого до найбільшого – сім'я, народ, людство. Таким чином, будь-яка людина повинна піклуватися про створення умов для збереження, принесення щастя та розвитку не лише власної індивідуальної особистості, а й своєї сім'ї, народу та людства в цілому.

Описуючи характерні риси індивідуальних та соціальних цілей, К. Вентцель імперативну роль у процесі їх моралізації надає гармонії. Педагог був переконаний, що саме від того, наскільки певне рішення перебуває у гармонії із попередніми вчинками, намірами та цілями, залежить його прийняття або заперечення та моральний характер. У зв'язку із цим для К. Вентцеля завдання моралі полягало у «...встановленні гармонії між цими двома категоріями цілей або об'єднанні себе з людством в одне ціле» [1, с. 5]. Таким чином, головне завдання будь-якої людини для досягнення морального ідеалу – встановлення гармонії спочатку між власними індивідуальними цілями, а потім їх єдність із соціальними.

З огляду на вищесказане, концепція моралі К. Вентцеля полягає у тому, що на основі свідомої вольової діяльності людина формує цілі, прийняття або заперечення яких залежить від того, наскільки вони перебувають у гармонії із прийнятими раніше. Визначивши цілі, встановивши між ними гармонію, узгодивши індивідуальні цілі із тими, що перебувають у взаємозв'язку з оточуючим середовищем, вчинки людини набувають морального характеру.

Розробляючи концепцію морального виховання, педагог мав чітке бачення людини, діяльність і вчинки якої збудовані на моральних засадах. У статті «Общий очерк учения о нравственности» (1896) він визначив та охарактеризував ключові риси характеру, які назвав «чеснотами»: 1) *чистота потягів* як рушійна сила етичних рішень та вчинків особистості, в основі якої лежить підпорядкування найвищим духовним завданням людини; 2) *мужність*, яка виявляється під час

втілення прийнятого рішення, всупереч певним перешкодам чи небезпекам; 3) *любов та нестримне прагнення до правди* як складова внутрішнього духовного світу людини: «Лише за умови внутрішньої правди, за умови витіснення зі свого духовного світу будь-якої брехні, будь-якого викривлення істини, будь-якого протиріччя правді – тільки за цієї умови наше життя може отримати абсолютно моральний характер, і усі якості нашої природи можуть стати моральними якостями» [2, с. 332]; 4) *справедливість*, яка володіє силою пробудження, дозволяє кожній окремій людині вільно задовольняти усі вимоги своєї природи та розвивати свою особистість в усіх напрямках такою мірою, наскільки це сумісно із вільним життям і розвитком інших людей; 5) *совість* як складова самосвідомості, як «...відчуття того відношення, в якому конкретний наш вчинок перебуває в зв'язку з загальною сукупністю цілей, які ми встановлюємо собі в житті» [2, с. 340].

Характерною особливістю творчої спадщини К. Вентцеля, його активної громадської діяльності було те, що будь-яка філософська концепція мала педагогічний аспект вирішення питання, а будь-яка теоретична розробка – визначені шляхи реалізації. Тому в процесі вивчення концепції морального виховання можна чітко виокремити педагогічний контекст вчення.

Як вже зазначалося, К. Вентцель головним завданням морального виховання вважав розвиток волі як свідомої цілеспрямованої діяльності та встановлення гармонії між індивідуальними та соціальними цілями людського життя. Специфіка вирішення К. Вентцелем поставлених завдань з педагогічного погляду полягала в отриманні та накопиченні дитиною власного життєвого досвіду. Тому найдієвішим методом розвитку волі педагог вважав постійну діяльність особистості в напрямі реалізації визначених цілей: «Воля, як і будь-яка інша діяльність, інтенсивно розвивається: чим більше є нагод для її виявлення, тим більше випадків, в яких вона може тренуватися» [1, с. 7]. У зв'язку з цим педагог рекомендував ставити цілі недовготривалого характеру, під час реалізації яких задіяна вольова діяльність. Необхідною умовою було те, що цілі, які ставить собі дитина, повинні бути реальними та такими, яких вона може досягти. Досягнення цілі породжує відчуття задоволення, що стимулює дитину наступного разу використовувати свідому вольову діяльність, яка є головною рисою моралі, і не використовувати імпульсивну, інстинктивну та ін.

Виховання моральної особистості у К. Вентцеля тісно пов'язане із її інтелектуальними задатками, духовними цінностями та творчим розвитком. Говорячи про інтелектуальний розвиток, педагог вважав: «Правильна гармоній-

на культура розуму не лише не призводить до нівелювання наших моральних задатків, а навпаки – складає необхідну передумову для того, щоб ці наші задатки розвинулися і дали все, що вони лише можуть дати» [1, с. 10]. Тому виховання повинне мати за мету формування людини, здатної найбільшою мірою сприймати явища навколишнього середовища, зберігати в пам'яті попередній досвід та володіти талантом творчо працювати з отриманим матеріалом. У цьому контексті актуальності набуває: розвиток уяви, що дасть змогу наблизити не лише близькі цілі, а й цілі віддаленого характеру; симулювання мислення, яке сприятиме здатності дитини правильно сприймати оточуючі її явища, спостерігати за ними, «...треба виховати в ній уміння розумно користуватися своїм життєвим досвідом і розвинути звичку критичного ставлення до свого минулого життя та свідомого управління своїм майбутнім...» [1, с. 11]. Методом розвитку цих процесів К. Вентцель бачив накопичення практичного досвіду. Вчений радив спочатку за допомогою дорослих, а потім, коли дитина виросте, їй самій записувати свої життєві спостереження і давати собі звіт, що було зроблено протягом дня. Це дасть можливість дитині усвідомити, що було нею зроблено протягом цього дня, тижня, місяця, і порівняти попередній досвід із сьогоденним. Крім опису дитиною своєї практичної діяльності, К. Вентцель також пропонував записувати план, зміст якого дасть змогу говорити про рівень світогляду дитини. Такі дії, на думку педагога, зможуть не лише навчити дитину систематизувати та критично мислити, а й сприятимуть вихованню у ній творчого ставлення до життя.

Однією із складових розвитку моральної волі К. Вентцель називає моральну любов, яку трактував так: «Моральна любов є таке почуття гармонії людини з людиною, за якої одна людина зливається духовно з іншою людиною в одне ціле настільки, що стає здатною бажати добра, щастя і розвитку цієї іншій людині заради неї ж самої» [1, с. 38]. Педагог розумів, що таке почуття важко розвинути як у дитини, так і в дорослої людини. Однак, незважаючи на складність та масштабність цієї роботи, вчений окреслив найбільш оптимальні та дієві шляхи вирішення проблеми. Суть цього процесу педагог вбачав у тому, щоб «...навчити людину розглядати себе не як дещо ізольоване від усього оточуючого світу і конфронтуюче йому, а як те, що поєднується з цим світом в одне ціле» [1, с. 39]. Для того, щоб виховати у людини звичку сприймати себе як одне ціле зі світом і людством, педагог закликав користуватися нагодами, які виникають, налаштувати мислення на роботу таким чином, «...щоб, думаючи про особисте, індивідуальне й

особливе, воно намагалося б зрозуміти те місце, яке даний індивідуальний факт займає у загальному устрої світового життя» [1, с. 42].

Питання морального виховання особистості для К. Вентцеля має творче підґрунтя. Педагог був прихильником тієї думки, що у сфері моралі немає місця катехізісам: «Мораль повинна бути творчою справою кожного або продуктом спільної, але творчої роботи, інакше вона втрачає характер моральності, а моральне виховання стає дресурою, які б благородні і привабливі форми ця дресура не приймала» [3, с. 445]. К. Вентцель був переконаний у тому, що якщо дати дитині в руки моральний катехізіс, це буде моральна дресура. Тому педагог висловлював думку про те, що моральний катехізіс кожна дитина повинна написати для себе сама, а не користуватися складеним за одним шаблоном, і він повинен стати плодом творчої думки самої дитини.

К. Вентцель прагнув сформувати високоморальну свідомо мислячу особистість, творця власного життя на засадах свободи та гуманності. З огляду на це педагог закликав батьків дати можливість дитині отримати власний досвід, сформувати власне бачення світу.

Розглядаючи моральне виховання як формування сукупності індивідуальних якостей особистості, важливе місце у цьому процесі, за переконанням К. Вентцеля, посідають вихователі, в особі яких педагог вбачав не лише вчителя, а й батьків. К. Вентцель найвищим завданням вихователя у сфері моралі вважав не фіксування існуючих уявлень про мораль, а пробудження в дитині самостійної творчої думки. Відповідно, в основу навчання моралі вчений поклав вивчення цілей не вихователями, а самими дітьми, у процесі чого головним завданням дорослих було надати дитині матеріал та непомітно спрямувати її думки на правильний шлях. Однак найбільш важливий матеріал дитина повинна черпати із власного життя так, щоб теоретичне розширення деяких питань було пов'язане з їх практичним застосуванням у житті. Педагог був переконаний, що таке поєднання теорії та практики дасть можливість зміцнити моральну волю і моральний характер.

Виховання дитини на засадах свободи, безсумнівно, має низку обов'язкових елементів, без яких їх реалізація стає неможливою. Описуючи безліч прикладів, коли моральне виховання не приносить бажаних результатів, К. Вентцель визначав могутнім фактором впливу – соціальне середовище, ігнорування якого загрожує руйнуванню старанно збудованої, навіть найкращої, системи морального виховання. Для вченого середовище – це «...усе те, що так чи інакше, безпосередньо чи опосередковано, впливає на людину» [4, с. 453]. Крім людей, до оточуючого се-

редовища педагог відносить матеріальні та психічні фактори, які впливають на життя окремої дитини.

У статті «Среда как фактор нравственного воспитания» (1900) К. Вентцель, притримуючись попередньо обґрунтованого принципу гармонії, висловлював думку про те, що найбільш чутливе середовище для морального виховання дитини є те, яке сприяє встановленню «...широкої психологічної взаємодії між дитиною та оточуючим її світом людей» [4, с. 509]. Тому завдання педагогів К. Вентцель вбачав у тому, щоб змінити середовище, в якому живе маленька особистість, таким чином, щоб воно «...пробуджувало в дитині думки, почуття та бажання, якими живиться і на яких базується у людині мораль...» [4, с. 510].

Отже, яке середовище К. Вентцель вважав найбільш сприятливим для морального виховання дитини і які його характеристики? Ми зробили спробу відповісти на ці питання, виділивши погляди педагога: 1) середовище, яке сприяє встановленню всебічної психічної взаємодії між дитиною та природою чи матеріальним оточенням на основі свідомої творчої активності; 2) середовище, яке надає дитині простір для дій, повну свободу прояву волі та забезпечує розвиток творчих сил; 3) середовище, яке дає дитині стільки, скільки вона може сприйняти (як негативний приклад К. Вентцель наводить місто, яке перенасичене інформацією, що стає причиною пригнічення активності та творчого потенціалу дитини); 4) середовище, яке стимулює та сприяє трудовій активності, яка приносить насолоду.

Говорячи про найбільш сприятливе середовище в контексті морального виховання дитини, К. Вентцель окреслив головну його ознаку: «Чим більше люди, які оточують дитину, направляють діяльність власної думки на формування моральних ідей, тим більш сприятливим у плані морального виховання стає оточуюче середовище» [4, с. 524]. Педагог був переконаний, що зразок життя і діяльності оточуючих людей мимоволі з боку дитини викликає наслідування. Це налаштувало К. Вентцеля до такої думки: «...якщо ми хочемо виховати у своїй дитині ті активні моральні почуття та ідеї, якими живиться мораль, то потрібно насамперед, щоб ми самі були моральними людьми і давали б їй приклад діяльності плідного у моральному сенсі життя» [4, с. 531].

Таким чином, К. Вентцель найважливішим завданням оточуючого середовища в плані морального виховання вважав створення навколо дитини здорової моральної атмосфери, дихаючи якою вона невимушено ввібрала б у себе світлі ідеї, що говорять про безкорисне служіння людс-

тву, і те могутнє чисте почуття моральної любові. Педагог був переконаний, що зміст думки впливає на напрям волі, і тому вважав за необхідне «...створити такі умови, які давали б дітям більше приводів думати про моральні ідеали, котрі, незалежно навіть від їх волі, наштовхували б на думку про ці ідеали» [7, с. 5].

Проблема впливу середовища на моральне виховання підростаючого покоління спонукала К. Вентцеля до вивчення питання самовиховання, яке розглядається педагогом як складова формування високоморального оточуючого середовища. Вчений був переконаний, «...якщо вихователь не піклується про власне моральне самовиховання, то усі його турботи про моральне виховання майбутнього покоління не принесуть результату, оскільки з самого початку вони будуть поставлені неправильним чином» [5, с. 540]. Такі думки К. Вентцеля можна пояснити його баченням моралі як змінюваної складової, форма якої залежить від історичного періоду, суспільства, форми правління та ін. Саме тому педагог вбачав нерозривний зв'язок між моральним вихованням дітей та моральним самовихованням вихователів.

Отже, з чого повинно починатися моральне самовиховання? На це запитання К. Вентцель дає відповідь: «...зі спроби дати собі звіт про ті цілі, які фактично переслідуються конкретною особистістю» [5, с. 550]. У статті «К вопросу о нравственном самовоспитании» (1904) К. Вентцель наводить ряд питань, з відповідями на які слід розпочати моральне самовиховання:

1. Чи відповідають цілі моїм можливостям?
2. Чи гармоніюють цілі між собою?
3. Як встановити гармонію між цілями?
4. Чи варто до попередньої системи цілей додати нові?

К. Вентцель був впевнений, що періодичне вирішення цих питань складає необхідну умову під час роботи особистості над своїм моральним самовихованням.

Специфіка концепції морального виховання К. Вентцеля полягає у тому, що в її основі лежать засади вільного виховання, ідеологом якого був вчений: «Будь-яка істина тільки тоді істина, якщо вона є самостійною, вільною, творчою побудовою розуму людини, і будь-яка поведінка тільки тоді моральна, коли вона являється продуктом самостійної вільної творчої волі, а не результатом наслідування та навіювання» [6, с. 570]. Педагог був переконаний, що дитині потрібно дати свободу для того, щоб вона розвинула свою мораль. Такі погляди К. Вентцеля стали причиною критики ним тогочасних уявлень про моральне виховання, яке педагог називав гіпнозом та дресурою.

Заперечивши існування моральних догм, переконуючи у тому, що по-справжньому моральною може стати лише та людина, яка знаходиться у постійному пошуку найвищого, найкращого, яка не зупиняється на вже досягнутому і не користується чужим досвідом, К. Вентцель звинувачує попередні методи морального виховання у тому, що шляхом навіювання, наслідування і сліпої віри виховання відбувається в межах однієї і тієї ж моралі, моральний ідеал залишається незмінним, що не дає можливості розвиватися новій повноцінній особистості. «Лише люди «вільні духом», лише «постійні шукачі» можуть бути двигуном морального прогресу людства» [6, с. 570].

Таким чином, відповідаючи на запитання, які цілі варто ставити у сфері морального виховання, К. Вентцель писав: «...мета морального виховання не «навіювання добра», як його розуміємо ми, вихователі, не впровадження в дітях шляхом наслідування та інших психологічних прийомів суто автоматичного характеру нашого морального ідеалу, а пробудження у дитині самостійної вільної моральної волі, самобутньої моральної творчості, для якої наш моральний ідеал є лише матеріалом, вільно та творчо перетворюваним в більш високі форми» [6, с. 570].

Отже, якщо подивитися на доробок К. Вентцеля, то беззаперечним є твердження, що саме він став одним із тих, хто поставив моральне виховання на чільне місце серед інших складових, говорив про нього як про стрижневу проблему; розробив філософське вчення, в якому представив процес формування моральних вчинків та морального характеру; виокремив та охарактеризував чесноти, притаманні моральній особистості; визначив методи розвитку кожного із компонентів морального характеру; представив бачення сприятливого у моральному сенсі середовища та обґрунтував необхідність його саморозвитку.

Характерним і своєрідним саме для творчості К. Вентцеля було те, що педагог визначив особистість дитини, її прагнення та бажання, моральні ідеали, які виходять із внутрішнього світу особистості, основою морального виховання. Заперечивши існування сталих катехізисів, вчений прагнув розвинути у дитині вміння формувати власні моральні норми, згідно особистого світосприймання. І хоча концепція вченого викликала жорсткі суперечки та протистояння у тогочасному суспільстві, сьогодні ми можемо констатувати, що творча спадщина К. Вентцеля – не просто сторінка в історії педагогічної думки, а цінний арсенал гуманістичних, дитиноцентрованих ідей, які набувають особливого звучання у демократичному суспільстві.

Виконане дослідження не вичерпує всіх

аспектів зазначеної проблеми. Предметом подальших наукових розробок може бути вчення К. Вентцеля про моральні блага, з'ясування місця релігії у процесі морального виховання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вентцель К. Н. Основные задачи нравственного воспитания / К. Н. Вентцель // Вестник воспитания. – 1896. – № 2. – С. 1–47.
2. Вентцель К. Н. Общий очерк учения о нравственности / К. Н. Вентцель // Этика и педагогика творческой личности. – М. : Книгоиздательство К. И. Тихомирова, 1911. – Т. 1. – С. 318–369.
3. Вентцель К. Н. Нужно ли обучать детей нравственности / К. Н. Вентцель // Этика и педагогика творческой личности. – М. : Книгоиздательство К. И. Тихомирова, 1912. – Т. 2. – С. 437–446.
4. Вентцель К. Н. Среда как фактор нравственного воспитания / К. Н. Вентцель // Этика и педагогика творческой личности. – М. : Книгоиздательство К. И. Тихомирова, 1912. – Т. 2. – С. 447–538.
5. Вентцель К. Н. К вопросу о нравственном самовоспитании / К. Н. Вентцель // Этика и педагогика творческой личности. – М. : Книгоиздательство К. И. Тихомирова, 1912. – Т. 2. – С. 539–565.
6. Вентцель К. Н. Нравственное воспитание и свобода / К. Н. Вентцель // Этика и педагогика творческой личности. – М. : Книгоиздательство К. И. Тихомирова, 1912. – Т. 2. – С. 566–572.
7. НА РАО. – Ф. 23, Д. 9 Дневник 1894–98 «Заметки о воспитании детей с самого раннего возраста, наблюдение над детьми» и др., 1894–1898 гг., 66 л.